

Улас Самчук — Марія (скорочено)

Стислий переказ, виклад змісту

Книга про народження Марії

Дні цієї Книги — блискавичні за швидкістю, святкові за настроєм, незважаючи ні на що. Марія народилася у сім'ї у звичайних людей: мати — селянка, батько працював у каменоломнях.

"Батька кликала татом, матір — мамою. Любила це робити безупинно". Може, передчувала, як недовго доведеться їй тішитися цими словами. Незабаром батька привалило у каменоломнях, а мати, захворівши на сухоти, померла невдовзі після того. Дівчинці було лише шість років. Вночі, залишившись із сусідкою Катериною, вона плакала й кликала маму. Так почалося її сирітство. Жила спочатку у тітки Катерини. "Забрала і спочатку нічого було. Добра, лагідна. Але ж не може людина вічно бути доброю і лагідною, а ще коли маєш п'ятеро крикливих ротів". І про Марію стали забувати у чужій хаті. "Чорні м'якенькі її кучері довго не милися і збилися у твердий ковтун. У них завелися пасожери, які гризли й мучили Марію. Дівча дерло на собі шкуру, поробилися гнійливі струпи". Та й їсти недуже було що: їла сухий хліб, недоспілі овочі та бараболю, призначену для курей та веприка. Через рік вже пасла гуси, щоб не їсти дарма чужий хліб. Та Марія не сумує. Саме життя навчає дівчину боротися з неприємностями та діставати щоденний хліб свій, а інакше і бути не може. Тільки іноді, коли діти часом ображали її, а вона не могла сказати, як інші: "Як скажу мамі — побачиш!" — дівчинка плакала. Та в Марії вже така вдача — ніколи не сумує довго. А голосок мала дзвінкий, сильний.

Вже у дев'ять років Марія пішла у найми до Мартина Заруби. Тут її прийняли як свою: "Господар порядний. Марію мили, чесали, відкормлювали. За це пасла літом дванадцяттеро худоби, зимою носила воду, підстеляла в хлівах, помагала пряди вовну, клоччя, пряла на мішки валі, мотала клубки". Так у щоденному клопоті, у праці і зросла. "На дванадцятій весні відчула дівочий сором і при зустрічі з хлопцями опускала на очі довгі вії". Дівчина вийшла ловка, роботяща, мала лагідну вдачу, до того ж і співала добре. Але себе тримала гідно. Поводилася як годиться кожній порядній дівчині: працювала добре, поважала старших, ходила до церкви.

"Та що Марії праця? Жне, в'яже за косарями і, мов дзвінок, гомонить. Виграють оті чорнезні, оті бездонні... Гляне — опалить... А

щокони повні, округлі, з ямочками. Кучері чорним полум'ям горять. Картина — невгамовна, співоча картина". Про дні голоду забуто. Здавалося, попереду тільки щастя. На неї вже задивляються хлопці, а найбільше — Гнат Кухарчук. Він невеличкий на зріст, до того ж кульгає на праву ногу, хоч і хлопець вправний, працьовитий. Вона не помічає його. Навколо таке живе, таке цікаве і різнобарвне життя. Інколи Марія плаче. "Але не тому Марія плаче, що сирота. Ні, Марія не тому плаче. Марія плаче, коли на широкому світі тісно стає, а душа вимагає простору".

Час іде. "Дні, дні, дні... Марія йде, співає, працює, спить". В один з таких днів побачила вона Корнія і покохала. На увесь вік запам'ятала вона свій перший поцілунок біля колодязя, з якого брала воду. Тут, серед хутірських садків, освідчився їй Корній у коханні. Але до щастя було далеко. Корнія забирають у рекрути на сім років, бо прийняли у матроси. Останні поцілунки, сльози, обіцянки. А потім потяглися дні чекання. Вимір часу, як завжди: "Поорали, посіяли, зняли яблука й сливи, викопали буряки, бараболі, порубали капустини". А від Корнія нема ані звістки, ані листа. Часто плаче Марія та все виглядає. Повірити не може, що забув.

Зате Гнат Кухарчук не обминає її своєю увагою. Чекає на неї коло церкви, пригощає цукерками. Одного разу купив коралі, потім шовкову хустку... Марія спочатку ніяковіє, тікає від нього й не хоче брати подарунків, але Гнат все—таки доганяє і віддає їй усе, що приготував. Він кохає її. Безнадійно і палко. По селі чутки про них пішли. Одарка, дружина Гнатового брата, вже й вичитує парубкові, що, мовляв, Марія — не пара йому, бо сирота. А Марія й сама не дуже прихильно ставиться до Гната, у серці уге ще Корній, хоч від того й досі нема звістки. Марії хотілося діставати цукерки і подарунки, але не від Гната. Та Корній мовчав десь далеко, а Марія поступово звикла до Гната. І одного разу, коли той уже й гадки не мав, щоб Марія на нього зглянулася, вона покликкала до себе на колодку.

"А Марія все—таки листів від Корнія чекає. Ночі! Ох ви, дівочі ночі! Пришли, подай вістку, не покинь!.. Чи чуєш ти? Не чуєш і не бачиш! Гуляєш удалеких краях, забув, перестав навек думати. Дні, тижні і місяці — і хоч би один листочок. Не поспала кілька ночей і вийшла з Гнатом моторить".

Коли Гнату і Марії проспівали весільних пісень, то прийшли "буденні дні". Те ж село, ті ж люди, та ж праця, ще й поля дві десятини дав Мартин за Марією. За лагідну вдачу і сумлінну працю хазяїн нагородив свою наймичку гарним приданим.

"То у мене так... у мене роби, як у себе, але й дістанеш, як у себе. Коли б за голодранця виходила, не дав би нічого... За господаря, якого знаю, що не змарнує, на! Май, працєю і доробляйся, щоб твої діти і внуки мали..." Однак дні втратили свою святковість, вони були позбавлені смислу, бо не хотілося Марії бути поряд з Гнатом. Життя ніби повеселішало від часу, коли Марія відчула, що стане матір'ю. Дитина заповнила порожнечу Маріїногo серця, принесла нову істину любові. Вона усією душею любить свого сина Романа, пророкує йому майбутнє вченої людини. Гнат і Марія любили первістка, але кожен по-своєму. Гнат вбачав у дитині Марію, а вона — своє "я", свій замкнений світ любові. Зі смертю сина щось умирає в Марії. Порожнеча, яку на час заповнила дитина у серці жінки, заповнила її душу знову. Гнат це розумів і тяжко страждав. З часом Марія народила неживу дитину. "Але ця подія не так доткнула її, як минула. Саме тоді прийшов у відпустку Корній". Марія переслідувала його, шукала зустрічі з ним, але нічого в неї не вийшло. Через два тижні Корній від'їхав.

І тоді заціпеніння Марії змінюється бунтом. Марія прагне припинити потік "мізерних днів", повернути святкові дні. "Буднього робочого дня Марія одягає святочні одяги. Кудись іде". Повернути свято дівочої волі — значить збунтуватися проти моральних традицій. Вона відкриває усім те, про що лите здогадувались люди, — нелюбов. "Дні, мов краплини крові, капали з пораненого життя". З чийого? Мабуть, з життя обох — Марії і Гната. Гнат викликає співчуття в односельців.

Одного разу заговорила з ним сусідка Гапка Хомиха, яка пообіцяла допомогти повернути в сім'ю Марію. За допомогою свого гострого язичка, який "вертівся спритно і невгамовно", вона зуміла такі чутки розпустити, що Марія не витримала одного вечора і запитала в Гната, до кого це він щовечора ходить. З того часу все ніби влаштувалось на краще. Життя спокійнішало. Тоді й народилася третя дитина, на якийсь час повністю примиривши подружжя. Але померла й ця дівчинка. Гнат лежав хворий у лікарні (дерево потрощило йому якраз хвору ногу). Спочатку Марія щотижня їздила до нього й приносила щось поїсти, адже хворий потребував доброго підживлення. Та знову приїхав Корній, цього разу назовсім.

"Марія зустріла Корнія. Глянув на неї:

— А—а! Здравствуй! Как поживаєш? Що ж, саломянной вдавoй осталась?.. У Марії від несподіванки занімів язик.

— Малчіш? Да! Многа лєт тєбя не відал, а всьо-такі нічево!.. Красавица". Корній став працювати у Марії, бо вдома навіть хліба не було. Вештався по господарству Гната, яку себе дома. "Хлопець, що служив у Марії, оповідав цікавим сусідкам, що Корній серед ночі скидав Марію з ліжка, лаяв її матірною лайкою, а Марія цілу ніч стояла розібрана коло порога, тремтіла і навіть не сміла голосно плакати".

За Гната Марія зовсім ніби забула. Провідувати його приїхав брат Михайло, який розповів йому про витівки дружини.

На Зелені свята Гнат повернувся. Марія просить у нього розлучення. "А ти ж все—таки присягнула мені... в церкві ж присягнула..." — з болем промовив Гнат.

Марія з відчаєм відійшла до Корнія. "Гнат думав, чекав, сподівався і порішив дати їй розвід. Хай розводиться. Все одно. Але витрати на розвід має взяти на себе".

По дорозі до консисторії Гнат звернув увагу, що Марія змарніла, під очима синці, погано вдягнена, голодна. Розвід вони одержали, в обох папірці про розлучення, але Гнат все—таки сподівається, що вона повернеться до нього. Але ні. Усміхнулась і промовила: "Хіба ж можна про це говорити, Гнате?"

Книга днів Марії

Почалися дні праці. Корній не мав багато поля, та й хату мав поганеньку. Правда, мав він ще гармонію, матроський "кльош" і кілька сорочок з відкладними комірами. "З часом прийшлося відложити гармонію. Прийшлося відложити і кльош. З руки зняв годинник і повісив його в хаті на цвяшку під образами.

Так само прийшлося розлучатися з московською мовою. Залишив собі "да, верно, например". Решта по—людськи було. Так тепліше". Навіть руки його почорніли від селянської праці. Але в хаті все чулася лайка, він ніби мстився Марії за те, що не дочекалася його. І вона це розуміла, а тому терпіла. Лагідно, терпляче повертала його до звичайної селянської праці, до звичайних клопотів по господарству. І в неї це вийшло. Разом з працею на землі приходить думка про мораль. "До цього часу жили "на віру". Тепер же сам виявив бажання "обкрутитися"... Марія впертою працею, самовідреченням добилася нарешті права бути законною власністю свого чоловіка". Буденність більше не лякала її — вона була сповнена любов'ю. Кожна дрібничка тепер тішить Марію. До того ж вона вагітна. Народжується хлопчик, якого Корній називає Демком. Марія працює, майже не відпочиваючи.

Люди її не розуміють: у Гната ж стільки не працювала. Та їй байдуже. Вона щаслива.

Та й Корній змінився: "Все більше пізнається смак і радість праці. Відходять і забуваються босяцько—пролетарські звички. Земля втягує у своє нутро і наповнює жили, розум і ціле єство твердими звичками. Корній чує вже це. Матроство забувається, і він стає людиною. Поволі забуває матюки, переходить на рідну мову, яка вертає йому родинний утулок". Минулися і лайка, і крики. Нове відчуття гідності не дозволяє так себе поводити. Тепер вони їдять свій хліб, а все зароблене власною працею набагато смачніше. На Святу Вечерю сідають усі до столу, і з самого серця ллються слова подяки: "Дякую тобі, Боже, що сподобив мене ласки своєї і дав змогу лити піт свій на ниві моїй, щоб їсти цей смачний хліб".

Незабаром поставили нову хату, бо в сім'ї народилися близнята Максим і Надійка.

Але щастя людське, на жаль, таке нетривке, таке тендітне. Почалася війна. "Гапонець" на руського царя задумав, клятий, піти". Корній змушений іти на ту війну. І Марія знов чекає листів, і цього разу вони приходять час від часу.

А що Гнат? Він продовжує страждати. Одного разу цей постійний біль доводить його до страшного плану — підпалити хату Марії, бо все це збудоване Корнієм. Потай він мріяв, що вона з дітьми попросить у нього допомоги. Бідний Гнат не розумів, що ні клуня, ні хата — ніщо так не єднає людей, як любов, яку не заміниш жалістю. Марія відчула серцем, хто це зробив, але все заперечувала. В душі простила йому і зрозуміла. Мине багато років, і він сам зізнається Марії у тому злочині.

Декілька разів Гнат пропонував Марії допомогу, але даремні були його старання. "Через кілька днів не стало Гната. Пішов з дому і не повернувся".

"Дні далі минають. Діти ростуть. Марія журиться і вичікує Корнія". Він повернувся на Великдень. Після свят знову в поле. Життя входило в своє русло. Перед Різдом народився син, якого охрестили Лавріном.

Демко, старший син, вже парубочиться, вже на музики бігає. Надійка беручка до роботи, любить в усьому допомогти. Ось тільки Максим... Хвилює він батьків своєю поведінкою, без грубощів ніяк не може.

"За пару років прийшло до Корнія перше горе". Демко підріс на рекрута і мусить іти виконувати обов'язки перед царем. Прийняли його до гармати і завезли на далекий Кавказ. Прийшла тяжка вістка про загибель сина. Вже у церкві відслужили панахиду, а потім надійшов

лист, де він сповістив про свій полон та попросив сухарів, бо полонені помирили з голоду. Марія, плачучи, збирає скриньку, щоб надіслати Демкові, а сусіди міркують: "Найстрашніша смерть — це смерть від голоду. Не дай Бог навіть ворогові вмирати такою смертю..."

Дні Марії розколола революція. Чоловіки політизували, а жінки робили своє: працювали та ростили дітей. Незабаром Марія, як і всі односельці, побачила, що воно є за революція — грабіжництво, розбій, розпуста. У цій ситуації жаль було коней, покинутих напризволяще, які були зовсім не винні у людській жорстокості і дурості. А що вже казати про людей! "Крекотом потрясає планету страшний російський мужик. Земля України дуднить від тупоту орд революції. Крицевими дорогами удалечінь несуться поїзди. За обр'ями моргають заграви пожеж і розливаються сердиті рокоти гарматних перед громів".

Демко загинув. Але повернувся до села Максим, що десь поневірявся у лакеях, щоб тут "батькові не служити". "Серед очей гранатних і скорострільних білих зубів вбирився молодий селюк у більшовицьку шкуру". Прийшовши додому, перш за все звів наган і розстріляв київський образ, що висів у хаті на стіні. "Нучтож, мати? Чево тарашіш глаза? Ідола твоєво разстрелял",— і додав мерзотну лайку. Здавалося Марії, що то він не образ, а її розстріляв. Від того дня й оселився в її душі страх. "Ох, які у того очі! Дитино, дитино! Які в тебе очі! Червоні, а у батька твого сині були". Жахлива переміна у поведінці сина вразила Марію найбільше. Дні в хаті стали пекельними. Влада мінялася, але незмінним залишалося стійке правило селянина: треба орати, сіяти і збирати врожай.

І все ж таки імперія втручається у життя колонії: у Петербурзі стався переворот, а в українському селі сум'яття, воно не готове до тієї "свободи". Хто такі петлюрівці, чого хоче гетьман, чи зголошуватися до українського війська, як розуміти агітацію більшовиків — усі ці проблеми обрушилися на голову селянина. Завжди влада забирала те, що хотіла, от і зараз так само. Вона забрала молодість Корнія, життя його сина Демка, душу сина Максима, національні почуття сина Лавріна, здоров'я Марії, історію українців. Втручаючись у культуру, освіту, імперія виховувала собі яничарів. І якщо Корнія, а потім Демка посилали воювати з чужинцями, то Максима — з рідними. Всі мужицькі балачки закінчувалися висновком: своє роби — сій хліб. Та хитруючи з новою владою, мимоволі потрапляли до пастки. Прикладом можуть служити суперечки між Лавріном та майбутнім чоловіком Надії — Архипом: "Лаврін вів з Архипом завзяті бої за козаччину і за совєцьку владу. Обидва однаково вірили, лише у різні справи. Корній ні туди, ні

сюди. У нього поле, а решта його не цікавить. Про нього, хай чорт приходять, аби влада як слід була та можна було працювати.

Лаврін же домагався абсолютної самостійності України. Читав про козаків і твердо вірив, що як тільки буде Україна, одразу стане козаком.

Нарешті Архип посватав Надію". Весілля випало на славу. Навіть у церкві обвінчалися, бо так веліла Марія. Незабаром з'явився Максим, добре випив і розпочав промову.

"Почав з "релігії, що є "опіум народу", і перейшов на подружжя. "Соціалізм несе нам нове життя. Жінка більше не буде рабою чоловіка. З ким захоче, з тим буде спати. Вінчатися не потрібно. Все то забобони, видумані попами... Любва всяка і тому подібне не існує. Є тільки задоволення полових потреб...", — запевняв непроханий гість.

— Що він там торочить? — шепче дядько на вухо другому.

Обуренню серед присутніх не було меж. Марія та Корній не можуть повірити, що це говорить їхній син.

"— їв кого воно, Господоньку святий, вдалося! — тошніла Марія.— Ото так завсіди. Скільки я вже з ним не намучилась, не наплакалась. Нічого не помагає. Вродиться такий виродок..."

Корній не витримав і вигнав з лайкою цього "шмаркача". "Максим почервонів, кричав, але, бачачи, що знаходить між дядьками мало співчуття, плюнув, вилаявся матюком і вийшов з хати".

"Бацила розкладу родини натрапила на свій ґрунт. Настав початок кінця. Дні Марії скінчилися. Сонце так саме сходило і заходило. Але знаки на сході все більше і більше вказували наближення. Йшов, ступав і перемагав жорстокий дух руїни, і не було йому спину, бо ані Корній, ні Марія, ні сотні, тисячі Корніїв і Марій не знали і не могли знати, що близиться їх занепад, їх кінець..."

Книга про хліб

Марія ввійшла у старість, чи то, може, ті події наблизили ту старість передчасно. Ще працює вона, як завжди, пораючись то коло хати, то у полі. Але діється щось жахливе: обози під червоними знаменами обирають селян, топчуть і грабують покоси. Селяни хвилювалися: "Кажуть, вони хочуть увесь народ обібрати, бо всі мають бути рівні. А як зробиш, щоб усі були рівні? Дати бідному — не дасть, бо й сам нічого не має. Ну так забрати у багатого треба, а тоді всі рівні..."

Терпець людині увірвався. Назривав бунт, і тоді "в пекельних кузнях готує Сатана свій сатанинський винахід. На полотнищі свого прапора виписує: НЕП, УССР". Ці події приспали народне обурення на якийсь час, бо повернулося нормальне трудове життя. Так здавалося.

"Максим, що перед роком "зо всіх фронтів" вернувся, що "страждав" і за "робочий клас кров свою проливав", тепер доношував свою шкірянку, іноді виймав нагана, яким "розстрілював контрреволюцію", і робив з себе велике начальство". Саме так він поводить навіть з батьками, до яких прийшов з пропозицією спочатку перейти у меншу половину хати, а потім і зовсім піти у сусідню. "Син виганяє його... Кудись виганяє з тієї самої хати, яку він збудував для себе, для дітей і для цілої своєї сім'ї".

Усього зазнала у житті Марія, доброго і злого, зазнала любові і смерті, а тепер мусить випити ще одну чашу — муки через неповажливість свого сина, його непошану не тільки до батьків, а й до всього того, що було для них важливе. Ростила дитину, як інших, у любові, як усі батьки. А вийшов з нього "твердий" більшовик, який не знає ні жалю, ні сорому, ні страху. Лаврін, було, хотів захистити батьків, але в Максима розмова коротка: його воля — закон, а більше законів немає. Він і на брата рідного руку підніме й не задумається. І в цьому ще всі переконаються. Ледве розборонила Марія синів. Пішли старі з дому. "Життя висковзує з—під старечих ніг — дорого, потом і кров'ю куплене життя".

Надія частенько заглядала до батьків, ділилася своїми радощами і клопотами. Одного разу сказала матері, що чекає народження дитини. Мати відказала: " Нічого, дитино. У цьому наше щастя. — Згадала своє перше материнство і тяжко зітхнула. — Мала і я багато горя, але коли б не дав Бог гіршого, все ще можна було б пережити". Архип починав братися до землі. По жнивях Надія народила дочку. Її охрестили у церкві, як і усі віки робили так люди. Назвали Христиною. "Того року родилося багато інших нових людей. Відступив Маркс, голод, минулося безпліддя, вернулася гарна й розумна осінь, вернулося мудре й святе життя". Та ненадовго. Нова влада знов почала свої руйнівні дії. Багато віків стояв у селі монастир, і розносився далеко його дзвін. Та ось став потрібен метал, і дзвони зняли і вивезли. Селяни починають розуміти, що їх ошукали, та пізно: "Навколо мужика мур багнетів, селькорів, чекістів. Обхопили його, незламного велетня, клали на землю, топтали по загартованому жорсткому лиці, крутили назад мозольні руки". Багато людей забрали, і стало зрозумілим усім страшне слово Соловки — "мільйонна могила України". Людей почали зганяти до колгоспів. З України вимагали: "Україна, хлеба!" "Україна корчиться з голоду колгоспів, обливається потом, риє свій чорнозем і видирає з землі "хлеб". Люди працювали задарма, бо в них усе відібрали, а натомість обіцяли пайок. Почався голод. Ау Марії ще одне горе:

забрали Лавріна. Ледве добралася до міста, хоч ладна була йти на край світу і далі. Та ніхто їй не сказав, де син. Вона йшла, знесилена, зневірена, назад, додому, та й не знала, що того самого дня "Пролетарська правда" містила таку заяву: "Я, Максим Корнійович Перепутька, відмовляюся від своїх батьків—кулаків, які ціле своє життя були врагами робочого класу і стояли на засадах власності і навіть тепер не зрікаються своїх ганебних засад. Рівно ж осуджую, пятную і вимагаю суворої карі своєму бувшому братові Лаврінові, який став до послуг петлюрівської контрреволюції і своєю злочинною діяльністю свідомо шкодив ростові соцбудівництва нашої країни". Корній не показав Марії цієї заяви, вона лежала хвора після невдалого походу до міста.

На Великдень взялися за церкву — зняли дзвони і відправили близько тридцяти чоловік на Соловки. Церква "добровільно" самоліквідувалася. Марія багато чого не розуміла: чому даремно сидить у в'язниці її наймолодший, чому в селі діти годують краденим зерном своїх батьків, чому не можна працювати на своїй землі.

Та не своєю долею переймалася Марія. Жаль було дочки, онуки. Дивилася на маленьку Христину і думала: "Вмреш, дитинко. На широкому світі немає вже для тебе трошечки хліба... Зовсім трошечки хліба". Марія та Корній як можуть підтримують дочку та онуку, бо вони самі, Архипа забрали. Ось уже й останню шкапу зарубав Корній. Скрізь по селі уже й собак поїли, але в нього рука не піднялася на вірного Сірка. Страшні дні голоду. Люди втрачають людську подобу. Сергій Гнида і Карпо Фіян усе життя друзі були, та через гнилу картоплю, яку вони знайшли, Гнида зарубав Фіяна.

Марія б уже й не вставала, та тривога за дочку й онуку змушує підніматися щодня і йти до них, несучи у вузлику щось поїсти. Та настав день, коли нічого було віднести, а Корній вирушив у відчаї з дому. "Начахрав дещо бруньок, настругав березової кори", а далі йому поталанило — знайшов мертвого зайця. З останніх сил ніс його додому, боячись, що не дійде. Марія набралася сил провідати Надію. Те, що вона там побачила, вразило її: онучка була задушена матір'ю, яка не в змозі була дивитися, як страждає Христуна. Сама Надія стала несповна розуму, сміялася якимось дико, відмовлялася їсти. Корнієві здалося, що то сниться страшний сон, такого не може бути. Але пішов і побачив усе сам. Як це так? Адже ж от по сусідству спокійно живе, м'ясо їсть її брат—близнюк Максим. І не болить йому, що родина гине з голоду. Узяв сокиру і пішов до Максима. "Швидкими кроками підійшов до нього і раз, другий розмахнувся і опустив сокиру... Корній сік і сік. Сік, як малий хлопчина січе кропиву чи бур'ян, поки не втомила рука".

Марія цього не знала. Після того Корній пішов тихенько з дому, а разом з ним і старий пес Сірко. Потому прийшли якісь люди, питали про Корнія. "І тоді стало Марії ясніше". Силкувалася піти до Надії, та впала на подвір'ї.

Де не взявся Гнат, допоміг підвестися їй і привів до хати. Всі ці роки він був ченцем, але тепер просто колгоспний сторож. Він дивиться на Марію, і воскресають у його пам'яті давні спогади. "Маріє, висповідай мене. Даруй усе, що зробив тобі у дні молодості". Ах, яке маленьке наше життя! Ах, яке маленьке. От пережив, і що ж далі? Прости мене, Маріє, раз, другий і третій!.." Розмова цих двох людей виглядає дивно, якщо не згадати про те,

скільки у житті пережито ними разом і не разом. Здається, тепер вони нарешті прийшли до згоди. Гнат признається, що він колись запалив її домівку.— "Це я... я, Маріє... з любові!..

Марія мовчала, а як скінчив, стиснула легко його руку.

— Мовчи. Знаю. Мовчи!.." Вона розповіла йому про Надію, до якої не може сама дійти. Дочка голодна... "Хліба їй. А—ах, де є хліб?"

Гнат пообіцяв, що прийде завтра, та не прийшов. Не знала Марія, що пішов Гнат навідати Надію. "Знайшов її захололу, опухлу в коморі в куті з дитиною в пелені. Сиділа з витягнутими грубими ногами, прив'язана до ключки мотузом, зашморгнутих на шиї". Тоді став він скликати людей на допомогу. Кликав довго і вперто, поки з понурих обдертих хат не повиповзали опухлі, немічні люди. І цей кривий висушений дідок з мудрими, грізно насупленими очима, якому вони завжди вірили, до якого потай ходили слухати священне слово Біблії, проповідує: "Слово моє,— казав він,— не для вас. Слово моє для мертвих і ненароджених. Слово моє прийдучим вікам. Затямте, ви, сини ідочки великої землі... Затямте, гнані, принижені, затямте, витравмовані голодом, мором!.. Нема кінця нашому життю..."

Гната забрали ще того вечора. Він пішов услід за іншими і не повернувся.

А Марія залишилася сама. Тридцять днів гаснуло її життя. І от 26258—й день, "день останній, день кінця". Замкнулося коло людського життя. Померла Марія. Померла одинока, покинута мати.